

บทที่ ๒

ความเป็นพระอรหันต์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้ศึกษาความเป็นพระอรหันต์ในประเด็นที่เกี่ยวกับนิยามและความหมายประเภทของอรหันต์ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุอรหันต์ และตัวอย่างบรรพชิตที่บรรลุอรหันต์ตัวอย่างคฤหัสถ์ที่บรรลุอรหันต์ เป็นลำดับไป

๒.๑ นิยามและความหมายของพระอรหันต์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๒.๑.๑ ความหมายของพระอรหันต์

พระอรหันต์ หมายถึง ชื่อพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดใน ๔ ชั้น คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์^๑ พระอรหันต์ เป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการแรกได้อย่างเด็ดขาด และยังละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีก ๕ ประการ เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ ประการ

พระอรหันต์ จัดเป็น “พุทธ” คือ ผู้รู้แจ้งแล้ว ผู้ตื่นแล้วจากความหลับคือวิชาและโมหะหมดสิ้นกิเลสและทุกข์ทั้งมวล มีแต่ความสว่าง สะอาด สงบ พระอรหันต์จะไม่เกิดอีกในภพภูมิใด ๆ ทั้งสิ้นจะปรินิพพานในชาตินี้

อีกนัยหนึ่ง อรหัน ที่แปลโดยทั่วไปว่า พระอรหันต์ หมายถึง เมนิตตกนามของพระพุทธเจ้า และเป็นบทหนึ่งในจำนวน ๕ บท

อรหันต์มีความหมาย ๕ นัย คือ

นัยที่ ๑ หมายความว่า ผู้ไกลจากกิเลส คือละกิเลสได้หมดแล้ว

นัยที่ ๒ หมายความว่า ผู้กำจัดอริได้แล้ว คือทรงกำจัดอริข้าศึกคือกิเลสได้แล้ว

นัยที่ ๓ หมายความว่า ผู้หักล้างของวงล้อสังสารวัฏได้แล้ว ด้วยขวานคือพระญาณ

นัยที่ ๔ หมายความว่า ผู้ควรแก่ปัจจัย ๔ และการบูชาอันวิเศษทั้งหลาย

นัยที่ ๕ หมายความว่า ผู้ไม่มีที่ลับคือไม่มีที่ลับในการทำบาป^๒

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๓๖.

^๒ วิมหา. (ไทย) ๑/๑/๑, พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๖๗.

อรหัต แปลว่า ความเป็นพระอรหันต์ ความสำเร็จเป็นพระอรหันต์

อรหัต หมายถึง ธรรมะที่พระอรหันต์ได้บรรลุคือพระนิพพาน เรียกเต็มว่า พระอรหัต หรือพระอรหัตผล

คำว่า อรหัต กับอรหันต์ มีความหมายต่างกันคือ อรหัต เป็นชื่อของคุณธรรม ส่วนอรหันต์ เป็นชื่อของบุคคลผู้บรรลุอรหัต

อรหันต์ แปลว่า ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว, ผู้หักงำของวงล้อแห่งสังสารวัฏได้แล้ว, ผู้ควรแก่ปัจจัย, ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาป^๓

๒.๑.๒ ความเชื่อเรื่องความเป็นพระอรหันต์ก่อนพุทธกาล

ในสมัยก่อนพุทธกาลความเชื่อเรื่องพระอรหันต์จะต่างจากในสมัยพุทธกาลเป็นอย่างมาก เพราะว่า บุคคลที่เป็นพระอรหันต์ในสมัยก่อนที่พระพุทเจ้าจะตรัสรู้จำเป็นต้องเป็นบุคคลที่ไม่ยุ่งผ้าหรือ นักบวชประเภทชีเปลือย เพราะจะถือว่าบุคคลเหล่านี้สละแล้วทุกอย่างแม้กระทั่งเสื้อผ้ายังไม่ใส่ ต้องเป็นผู้ที่ศักดิ์สิทธิ์ ดังมีข้อความปรากฏในอรรถกถาธรรมบทว่า เมื่อมีการเศรษฐกิจ พ่อสามีของนางวิสาขา เมื่อทำอวามหงคลของบุตร หาได้คำนึงถึงพระตถาคต แม้ประทับอยู่ในวิหารใกล้ไม่ อันความรักที่ตั้งอยู่เฉพาะในพวงสมณะเปลือยสิ้นกาลนานเดือนอยู่ คิดว่า “เราจักทำสักการะแม่แก่พระผู้เป็นเจ้าของเรา” วันหนึ่งให้คนหุงข้าวปายาสแข่งบรรจุในภาชนะใหม่ หลายร้อยสำหรับ ให้มีมนต์พวกอเจลกะ ๕๐๐ คน เชิญเข้าไปในเรือนแล้ว จึงส่งข่าวแก่นางวิสาขาว่า “สะใภ้ของฉันจงมา ไหว้พระอรหันต์ทั้งหลาย นางวิสาขาเป็นอริยสาวิกาผู้โสดาบัน พอได้ยินคำว่า “อรหันต์” ก็เป็นผู้รำเริงยินดี มาสู่ที่บริภคแห่งอเจลกะเหล่านั้น แล้วดูอเจลกะเหล่านั้นแล้วคิดว่า ผู้เว้นจากหิริโอตตปะเห็นปานนี้ ย่อมชื่อว่าพระอรหันต์ไม่ได้ เหตุไรพ่อผัวจึงให้เรียกเรามา ตีเตียนเศรษฐกิจแล้ว ก็ไปที่อยู่ของตนตามเดิม^๔

อีกกรณีหนึ่งที่ปรากฏในเรื่องของบุรุษชื่อพาหิยะทวารัจริยะสำคัญว่าตนเป็นอรหันต์ความว่า ในกาลครั้งหนึ่ง มนุษย์เป็นอันมากเล่นเรือไปสู่มหาสมุทร เมื่อเรืออัปปางในภายในมหาสมุทร ได้เป็นภิกษาของเต่าและปลาแล้ว บรรดามนุษย์เหล่านั้น บุรุษคนหนึ่งแลจับกระดานไว้ได้แผ่นหนึ่งพยายามกระเสือกไป สู่ฝั่งแห่งท่าเรือซื้อสุปารกะ ผ่านงุ่มง่ามของเขาไม่มี บุรุษนั้นไม่เห็นอะไรอื่นจึงเอาปอพันท่อนไม้แห่งทำเป็นผ่านงุ่มง่าม ถือกระเบื้องจากเทวสถาน ได้ไปสู่ท่าเรือสุปารกะ มนุษย์ทั้งหลายเห็นเขาแล้วให้ยาคุและภัตตเป็นต้นแล้วยกย่องว่า “ผู้นี้เป็นพระอรหันต์องค์หนึ่ง” บุรุษนั้น

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๖๙.

^๔ พระพุทธโฆษาจารย์, ธัมมปัทมสูตรกถา ภาค ๓, แปลโดยคณะกรรมการแผนกตำรากรมการศาสนา มหาวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๙๐-๙๑.

เมื่อมนุษย์ทั้งหลายนำผ้าเข้าไปให้คิดว่า “ถ้าเราจักนุ่งหรือจักห่ม ลากสักการะของเราจักเสื่อม” จึงห้ามผ้าที่เขานำมาเสีย นุ่งห่มแต่เปลือกไม้เท่านั้นครั้งนั้น เมื่อเขาถูกมนุษย์เป็นอันมากกล่าวอยู่ว่าเป็นพระอรหันต์ ความปริวิตกแห่งใจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า “พระอรหันต์หรือผู้บรรลุพระอรหัตตมรรคเหล่าใดเหล่าหนึ่งแลในโลก บรรดาพระอรหันต์เหล่านั้น เราก็เป็นพระอรหันต์องค์ใดองค์หนึ่ง”

จะเห็นได้ว่า ความเชื่อเรื่องพระอรหันต์ในสมัยก่อนพุทธกาลนั้น จะเป็นพวกนิครนถ์ หรืออเจลกที่ไม่นุ่งผ้า ผู้ไม่มีความละอาย

๒.๑.๓ ความเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา

ความเป็นพระอรหันต์ในสมัยพุทธกาลคือพระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ อนุปาติเสสบุคคล (ผู้ไม่มีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่เลย) ผู้ควร แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ หรือผู้หักแห่งสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐ ประการ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน
๒. วิจิกิจฉา ความสงสัย ความลังเล
๓. สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงายเห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร
๔. กามราคะ ความกำหนัดในกาม ความติดใจในกาม
๕. ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง
๖. รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน หรือในรูปธรรมอันประณีต ความปรารถนาในรูปภพ
๗. อรูปราคะ (ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน หรือในอรูปธรรม, ความปรารถนาในอรูปภพ
๘. มานะ ความสำคัญตน คือ ถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่
๙. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
๑๐. อวิชชา ความไม่รู้จริงความหลง^๖

^๕ พระพุทธโฆษาจารย์, ธัมมปัทมฐกถา ภาค ๔, แปลโดยคณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๔๒-๑๔๔.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๔๓-๒๔๔.

พระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรม หรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป การกระทำของท่านว่าเป็น “กิริยา” ที่ว่า “ดับกรรม” นั้น หมายถึงไม่กระทำการต่างๆ โดยมีวิชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำ หรือชักจูงใจแต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญาารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิก ทำการอย่างปุถุชน เปลี่ยนเป็นทำอย่างอริยชน คือไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวตนของตน ผลประโยชน์ของตน ที่จะให้ฉันได้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ไม่มีความปรารถนาเพื่อ ตัวตนเคลือบแฝงอยู่ ไม่ว่าในรูปที่หยาบหรือละเอียด แม้แต่ความภูมิใจอยู่ภายในว่านั่นเป็นความดี ของฉัน หรือว่าฉันได้ทำความดี เป็นต้น ทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมันล้วนๆ จึงเป็นการกระทำขั้นที่ล่อยพ้นเหนือกรรมดีขึ้นไปอีกส่วนกรรมชั่ว เป็นอันไม่ต้องพูดถึง เพราะหมดโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว”

๒.๒ ประเภทของอรหันต์

พระอรหันต์หรือพระชินาสพ เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา ทรงไว้ซึ่ง พระคุณอันประเสริฐ สมควรเป็นที่สักการบูชาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย จำแนกออก เป็น ประเภทใหญ่ๆ ดังนี้

๑. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หมายถึง พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นใหญ่กว่าพระ อรหันต์ทุกประเภท เพราะต้องสร้างพระพุทธานุภาพมาเป็นเวลานานอย่างน้อยกำหนดกาล ๔ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

๒. พระปัจเจกพุทธเจ้าอรหันต์ หมายถึง พระอรหันต์ที่ทรงคุณวิเศษยิ่งใหญ่เป็นที่สองรอง จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอรหันต์ เพราะต้องสร้างพระปัจเจกพุทธานุภาพมาเป็นเวลา นานอย่างน้อย กำหนดกาล ๒ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

๓. พระสาวกอรหันต์ หมายถึง พระอรหันต์ที่เป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอรหันต์ที่ ทรงคุณวิเศษยิ่งใหญ่เป็นที่สามรองจากพระปัจเจกพุทธเจ้า เพราะต้องสร้างพระสาวกานุภาพมาเป็น เวลานานอย่างน้อยกำหนดกาล ๑,๐๐๐ มหากัป

พระอรหันต์สาวกแม้จะหมดสิ้นกิเลสอาสวะเหมือนกัน แต่ก็มีคุณพิเศษแตกต่างกันไป บาง องค์ก็มีเพียงอย่างเดียว บางองค์ก็มีมากกว่า ๑ อย่าง” คุณสมบัติที่เป็นคุณพิเศษบางอย่างต่างกัน ๔ จำพวก ดังต่อไปนี้

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อริยมรรค, ๒๕๕๕), หน้า ๓๖๒.

^๘ พุทธทาสภิกขุ วิบุตยคันธะ รัตนรังสี, แว่นส่องพระศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียน สโตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๕๗.

๒.๒.๑ ปัญญาวิมุต

ปัญญาวิมุตติ หมายถึงความหลุดพ้นด้วยปัญญา ความหลุดพ้นที่บรรลุด้วยการกำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตตผล และทำให้แจ้งโสดวิมุตติ เป็นวิมุตติที่ไม่กำเริบ คือ ไม่กลับกลายได้อีกต่อไป^๙ กล่าวคือ วิมุตติของพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ เรียกได้ว่า บุคคลใด อาศัยความเห็นแจ้งตามความเป็นของรูปนาม โดยที่ยังไม่ได้เจริญสมณะมาก่อนและยังไม่ได้ฉานสมาบัติ เริ่มปฏิบัติวิปัสสนาทีเดียว ได้สมาธิเพียงฌณิกสมาธิ คือ รู้ทันปัจจุบันทุกขณะของรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ จนบรรลุมรรค ผล นิพพานบุคคลนั้นเรียกว่า วิปัสสนายานิกะ และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มีชื่อว่าสุกขวิปัสสกุบุคคล หรือ ปัญญาวิมุตติบุคคล^{๑๐}

ดังนั้น พระอรหันต์เป็นประเภทสุกขวิปัสสกะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต คือ ท่านเจริญแต่วิปัสสนาปัญญาเพียงอย่างเดียวจนบรรลอรหัตต์ เรียกย่อว่า ท่านผู้เจริญวิปัสสนาล้วน^{๑๑}

ดังที่ปรากฏใน ปัญญาวิมุตตสูตรว่าด้วยบุคคลผู้เป็นปัญญาวิมุตที่ ท่านพระอุทายีถามว่า “ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต ปัญญาวิมุต’ ผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต’” ท่านพระอานนท์ตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม ... บรรลุปฐมฌาน... และเธอย่อมรู้ชัดปฐมฌานนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต’ โดยปริยายแล้ว...ภิกษุล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลุตัญญาเวทิตินิโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา และเธอย่อมรู้ชัดสัญญาเวทิตินิโรธนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘ปัญญาวิมุต’ โดยนิปปริยายแล้ว”^{๑๒}

๒.๒.๒ อุภโตภาควิมุต

อุภโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมามากจนได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น ๒ ส่วน คือ (๑) หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมาบัติ (วิกขัมภนะ) (๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทะ)^{๑๓}

^๙ ที.สี.อ. (ไทย) ๙/ ๓๗๓/ ๒๘๑.

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๗๖. พจนานุกรม วิพัสโยคะ รัตนรังสี, แวนส่องพระศาสนา, หน้า ๒๔.

^{๑๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวาทที่ชาวพุทธควรรู้, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๙๑๙,

^{๑๒} องนวก. (ไทย) ๒๓/๔๔/๕๓๘-๕๓๙.

^{๑๓} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๐/๑๓๐/๑๑๓.

ในประเด็นนี้ผู้วิจัยขอยก ข้อความที่ปรากฏในอุกโตภาควิมุตตสูตร ว่าด้วยบุคคลผู้เป็นอุกโตภาควิมุต

ท่านพระอุทายีถามว่า “ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกบุคคลว่า ‘อุกโตภาควิมุต อุกโตภาควิมุต’ ผู้มีอายุ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘อุกโตภาควิมุต’” ท่านพระอานนทตอบว่า “ผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้สังัดจากกาม...บรรลุปฐมฌาน...และอายตนะคือปฐมฌานนั้นมีอยู่โดยประการใดๆ เธอสัมผัสอายตนะคือปฐมฌานนั้นด้วยกายโดยประการนั้นๆ อยู่และเธอรู้ชัดอายตนะคือปฐมฌานนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘อุกโตภาควิมุต’ โดยปริยายแล้ว...ภิกษุล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวง บรรลुสัญญาเวทิตนโรธอยู่ อาสวะทั้งหลายของเธอหมดสิ้นแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญา อายตนะคือสัญญาเวทิตนโรธนั้นมีอยู่โดยประการใดๆ เธอสัมผัสอายตนะคือสัญญาเวทิตนโรธนั้นด้วยกายโดยประการนั้นๆ อยู่ และเธอรู้ชัดอายตนะคือสัญญาเวทิตนโรธนั้นด้วยปัญญา ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกบุคคลว่า ‘อุกโตภาควิมุต’ โดยนิปปริยายแล้ว”^{๑๔}

อุกโตภาควิมุตเป็นลักษณะความหลุดพ้นของพระอรหันต์ วิมุตติ แปลว่า ความพ้นอย่างวิเศษ ความหลุดพ้นคือ การที่จิตหลุดพ้นจากกิเลสและอาสวะ คือ ราคะ โทสะ โมหะ ได้โดยสิ้นเชิง วิมุตติ หมายถึง พระนิพพาน ก็ได้ วิมุตติ มี ๒ อย่าง คือ เจโตวิมุตติ และ ปัญญาวิมุตติ มีรายละเอียดดังนี้

เจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะ ด้วยกำลังแห่งสมาธิ คือ วิมุตติของพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา อันมีสมณธรรมฐานเป็นพื้นฐานมาก่อน เรียกได้ว่า บุคคลใดอาศัยความสงบคือได้เจริญสมณะมาก่อนจนได้บรรลุมานสมาบัติแล้วเจริญวิปัสสนาต่อ บุคคลนั้นเรียกว่า สมถยานิกะ และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จพระอรหันต์ มีชื่อว่า “ฉานลาภีบุคคล” หรือบางที่เรียกว่า “เจโตวิมุตติบุคคล”^{๑๕}

อนึ่ง พระอรหันต์ที่หลุดพ้นด้วยเจโตวิมุตติมี ๓ ประเภทคือ

๑. **เตวิชชะ** หมายถึง พระอรหันต์ที่กำจัดอวิชชาและกิเลสทุกอย่างได้และยังได้วิชชาหรือญาณอีก ๓ ประการ เป็นความสามารถพิเศษเพิ่มเติมอีกด้วย คือ

๑) **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** คือ ญาณหรือความที่เป็นเหตุให้ระลึกชาติได้ โดยระลึกถอยหลังไปโดยลำดับตั้งแต่ชาติหนึ่ง สองชาติ สามชาติ เรื่อยไปจนนับชาติไม่ถ้วน การระลึกชาติ

^{๑๔} องนวก. (ไทย) ๒๓/๔๕/๕๓๗-๕๓๘.

^{๑๕} พระครูสมุห์โพธิ์ จันทสโร, **ธรรมภาคปฏิบัติ**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๔.

ได้ ก็คือ การเห็นกระบวนการชีวิตที่ผ่านการเกิดการตายมานับครั้งไม่ถ้วน เพราะฉะนั้นจึงเท่ากับการเห็นอริยสัจจ์ประการแรกคือทุกข์นั่นเอง

๒) จตุปปาทญาณ ได้แก่ ญาณอันเป็นเหตุให้เห็นมวลสัตว์ที่กำลังจุติ (ตาย) และอุบัติ (เกิด) ในกำเนิดต่าง ๆ ตีบ้าง ชั่วบ้าง ตามกรรมญาณชนิดนี้บางทีก็เรียกว่า ทิพพจักขุ การเห็น การเกิด การตายของสัตว์ก็คือเห็นทุกข์นั่นเอง ต่างจากญาณประการแรกแต่เพียงว่าเห็นทุกข์ของคนอื่นเท่านั้น

๓) อาสวักขยญาณ ได้แก่ ญาณที่สามารถทำอาสวะให้หมดสิ้นไป กล่าวคือ เมื่อเกิดดวงปัญญาขึ้นแล้วแทนที่จะนำไปประหลีกชาติก่อน หรือดูการจุติและการเกิดของสัตว์ กลับนำญาณนั้นมาศึกษาให้เห็นว่านี่คืออาสวะ นี่คือเหตุเกิดแห่งอาสวะ นี่ความดับแห่งอาสวะ แล้วกำจัดอาสวะนั้นเสียด้วยญาณ อาสวักขยญาณในส่วนที่เป็นเหตุจัดเป็นมคคสัจจ์ ในส่วนที่เป็นผลจัดเป็นนิโรธสัจจ์ ฉะนั้นญาณทั้งสามนี้ โดยสาระสำคัญแล้วก็คือการเห็นอริยสัจจ์ ๔ นั่นเอง

๒. ฉฬภิญญา พระอรหันต์ที่ดับกิเลสอาสวะทั้งปวงได้เหมือนพระอรหันต์ทั้งหลายแต่ยังมีคุณสมบัติพิเศษอีก ๖ ประการ อันเป็นผลแห่งการฝึกจิต อบรมจิตจนมีกำลังแก่กล้า จึงเกิดวิปัสสนาญาณกำจัดกิเลส คุณสมบัติที่เป็นคุณพิเศษ ๖ ประการนั้น เรียกว่า อภิญญา ๖ คือ

๑) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เช่น คนเดียวทำให้ปรากฏเป็นหลายคน ล่องหนดำดิน เดินน้ำ เหาะเหินเดินอากาศ เป็นต้น

๒) ทิพพโสต หูทิพย์ คือ มีความสามารถในการฟังมนุษย์และเสียงทิพย์ได้ ทั้งในที่ใกล้และไกล

๓) เจโตปริยญาณ คือการกำหนดรู้จิตของคนอื่นว่ากำลังคิดอย่างเศร้าหมองหรือผ่องใสอย่างไร มีความรู้สึกอย่างไร เป็นต้น

๔) ปุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติก่อนได้

๕) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ ความสามารถเห็นรูปวัตถุและรูอันเป็นทิพย์ทั้งในที่ใกล้และไกลได้

๖) อาสวักขยญาณ ญาณเครื่องทำอาสวะให้หมดสิ้นไป พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ นี้จัดว่าเป็นผู้วิเศษที่สามารถกระทำการที่มนุษย์ธรรมดาไม่สามารถทำได้ ในสมัยพุทธกาล พระโมคคัลลานะพระอัครสาวกเบื้องซ้ายได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นยอดแห่งพระอรหันต์ผู้มีฤทธิ์

๓. **ปฏิสัมภีทปัตตะ** ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภีทา คือความแตกฉานชำช่องในเรื่องต่าง ๆ เฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในด้านภาษาศาสตร์และวิธีการแสดงออก ปฏิสัมภีทามี ๔ อย่าง คือ^{๑๖}

๑) **อรรถปฏิสัมภีทา** ความเชี่ยวชาญในความหมายของพระธรรม สามารถบรรยายความของสุภาสิตต่าง ๆ ให้พิสดารอย่างน่าฟัง และหมายถึงความสามารถรู้ผลของเหตุต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง

๒) **ธัมมปฏิสัมภีทา** ความสามารถในการประมวลเรื่องราวต่าง ๆ เข้าเป็นหลักเป็นสุภาสิตได้อย่างเหมาะสม และความสามารถในการสาวไปยังเหตุอันถูกต้องได้ในเมื่อเห็นผลอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓) **นิรุตติปฏิสัมภีทา** ความเชี่ยวชาญในทางภาษา สามารถเรียนรู้ภาษาต่าง ๆ ได้รวดเร็ว สามารถใช้ถ้อยคำสำนวนในการบรรยายธรรมได้อย่างเหมาะสม

๔) **ปฎิภาณปฏิสัมภีทา** ความเชี่ยวชาญในปฎิภาณ คือ การกล่าวโต้ตอบได้อย่างฉับพลันและถูกต้อง^{๑๗}

ดังนั้น พระอรหันต์ ๓ ประเภท คือ เทววิชเช ฌฬญญะ ปฏิสัมภีทปัตตะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระอรหันต์ฌานลาภีบุคคล หรือพระอรหันต์เจโตวิมุต คือท่านที่หลุดพ้นจากอำนาจกิเลสด้วยการเจริญสมถกรรมฐานมาก่อน จนได้บรรลุฌาน ที่ท่านเรียกว่า ปฏิปทาสิทธิญาณต่อจากนั้นก็มาเจริญวิปัสสนา จนบรรลุอรหัตตผล ที่เรียกว่า มัคคสิทธิญาณ คุณสมบัติ คือ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภีทา ๔ ส่วนมากจะมีพร้อมกันในพระอรหันต์ประเภทนี้ คือ รูปเดียวประกอบด้วยคุณสมบัติครบ ๓ อย่าง

๒.๓ วิธีแห่งความเป็นอรหันต์

การบรรลุอรหัตตผลนั้นผู้ปฏิบัติจะดำเนินตามวิธีใดก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าวิธีไหนจะสะดวกและเหมาะสมกันตนกว่ากัน ไม่ว่าผู้ปฏิบัติจะเริ่มต้นด้วยวิธีใดก่อน สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ย่อมเกื้อกูลสนับสนุนกันจนถึงขั้นบรรลุเป็นพระอรหันต์

^{๑๖} ปฏิสัมภีทา ๔ คือ อรรถปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในเนื้อความ ธัมมปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉาน ในหลักการ นิรุตติปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในภาษา และปฎิภาณปฏิสัมภีทา ปัญญาแตกฉานในความคิดพิจารณา, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๒/๑๘๓-๑๘๔, ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๑๑๐/๑๒๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๓๕๙.

^{๑๗} แสง จันทร์งาม, พุทธศาสนวิทยา, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสร้างสรรค์บุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๘๓-๑๘๖.

๒.๓.๑ หลักธรรมที่สนับสนุนในการบรรลุเป็นอรหันต์

ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้นั้นนอกจากจะต้องละสังโยชน์ ๑๐ ประการดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังจะต้องอาศัยโพธิปักขิยธรรมคือธรรมที่เกื้อกูลให้รู้แจ้งหรือธรรมที่เกื้อหนุน อริยมรรคมี ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๘} ตามลำดับดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน หมายถึง ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งสติ ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง การมีสติกำกับดูสิ่งต่าง ๆ และความ เป็นไปทั้งหลาย โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย ที่ทำให้มองเห็นเพี้ยนไปตามอำนาจกิเลสมี ๔ อย่าง ได้แก่

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา และโทมนัสในโลกได้

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

๔) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้^{๑๙}

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐาน ๔ จะต้องประกอบด้วยองค์ธรรม ๔ ประการ คือ มีความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส มีสัมปชัญญะเป็นเครื่องรู้รูปรูปนามทุกขณะ มีสติคอยกำหนดอยู่เสมอ มีปัญญาละความโลภ ความโกรธ ความหลง ในอภิปุณณนี้เสียได้ เมื่อเจริญ สติปัฏฐาน ๔ อย่างดีแล้ว ย่อมมีผลเป็นความบริสุทธิ์ ให้พ้นไปจากความเศร้าโศกเสียใจ ความรำไร รำพันให้ดับทุกข์โทมนัสลงได้ ให้บรรลุอุรียสัจจนกระทั่งทำพระนิพพานให้แจ้ง

^{๑๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๕/๒๒๒-๒๒๓.

^{๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒, พรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเอส อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙๕.

๒. สัมมปปธาน ๔

สัมมปปธาน หมายถึง ความเพียรชอบ ความเพียรใหญ่ เป็นความเพียร ที่ถูกต้องสมบูรณ์ แบบ มี ^{๒๐} ๔ ประการ ได้แก่

๑) สังวรปธาน มีฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒) ปหานปธาน มีฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่ยังเกิดมิให้เกิดขึ้น

๓) ภาวนาปธาน มีฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๔) อนรักขนาปธาน มีฉันทะ พยายาม ปรรวณความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย ไพบูลย์ เจริญเต็มที่แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

สัมมปปธาน ๔ อย่าง เป็นธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ดังที่พุทธองค์ตรัสไว้ในปาจิณาทิสสูตรว่าแม่น้ำคงคาไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีน ฉันทใดภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อเจริญสัมมปปธาน ๔ ประการ ทำให้มาก ย่อม น้อมไป สู่निพพาน โนมไปสู่निพพาน โอนไปสู่นิพพาน ^{๒๑}

๓. อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท หมายถึง ทางแห่งความสำเร็จ หรือคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ ซึ่งความสำเร็จ ในทางธรรมนั้นมี ๕ ประการ คือ (๑) อภิญญาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการรู้อย่าง (๒) ปริญาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการกำหนดรู้ทุกขสัจ (๓) ปหานอิทธิ ความสำเร็จแห่งการละสมุทัย (๔) สัจฉิกิริยา อิทธิ ความสำเร็จแห่งการกระทำให้แจ้งนิโรธสัจ (๕) ภาวนาอิทธิ ความสำเร็จแห่งการอบรมมรรคสัจ อิทธิบาทมี ๔ อย่าง ได้แก่

๑) ฉันทะ ความพอใจ หมายถึง ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้น ด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง

๓) จิตตะ ความคิด หมายถึง ความตั้งใจตรึบรู้อยู่ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้น ด้วยความ เอาใจ ผักใฝ่ ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป

^{๒๐} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๒๓-๒๔, พรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๕.

^{๒๑} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๖๕๑-๖๖๒/๓๖๐.

๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง หมายถึง ความหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญ ตรวจสอบตรองหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งนั้น ปรับปรุง เป็นต้น^{๒๒}

อิทธิบาท ๔ ประการ เป็นธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผลนิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในกายคตาสติสูตรว่า

อิทธิบาท ๔ เป็นทางที่ให้ถึงอสังขตธรรม^{๒๓} อสังขตธรรม คือ ความสิ้นราคะความสิ้นโทสะ และความสิ้นโมหะ^{๒๔} ผู้เจริญอิทธิบาทให้มากย่อมได้บรรลุมรรค ผลนิพพาน และที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอิทธิบาทสูตรว่า ภิกษุหรือภิกษุณี เจริญทำให้มาก ซึ่งอิทธิบาทและธรรมที่เกี่ยวข้องธรรมพึงหวังผล ๒ อย่าง คือ อรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานเหลืออยู่จักเป็นอนาคามี^{๒๕}

๔. อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจของตน เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่ต่างๆของตน เป็นเจ้าการ ในการครอบงำเสียซึ่งความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลง ตามลำดับ มี ๕ อย่าง ได้แก่

๑) ศัทธา ความเชื่อ หมายถึง ความเป็นใหญ่ในการเชื่อมั่น เลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย ธรรม และผลของกรรม โดยไม่หวั่นไหว หรือเกิดความสงสัยในสิ่งเหล่านี้

๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเป็นใหญ่ในความเพียรไม่ย่อท้อ ไม่เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม

๓) สติ ความระลึกได้ หมายถึง ความเป็นใหญ่ในการระลึกถึงสภาวะธรรมปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริง

๔) สมาธิ ความตั้งใจมั่น หมายถึง ความเป็นใหญ่ในการตั้งใจมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยจิตไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ

๕) ปัญญา ความรอบรู้ หมายถึง ความเป็นใหญ่ในการรอบรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยหยั่งรู้ในไตรลักษณ์คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๒๖}

อินทรีย์ ๕ อย่าง เป็นธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผลนิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอาสวกยสูตรว่า

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗, พระคันธสาราภิกขุ, โพธิปักขิยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๖๑.

^{๒๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๒/๔๕๐.

^{๒๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓.

^{๒๕} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๗/๑๑๕.

^{๒๖} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๔๗๕/๒๘๔-๒๘๕, พรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๗.

ภิกษุทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เพราะอินทรีย์ ๕ ประการนี้ภิกษุเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว^{๒๗}

๕. พละ ๕

พละ หมายถึง ธรรมอันเป็นกำลัง^{๒๘} ซึ่งเป็นเครื่องสนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุ อริยมรรค มี ๕ ประการ ได้แก่

๑) สัทธา ความเชื่อ หมายถึง กำลังคือการเชื่อมั่นเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย กรรม และผลของกรรม โดยไม่หวั่นไหว หรือเกิดความสงสัยในสิ่งเหล่านี้

๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง กำลังคือความเพียรไม่ย่อท้อ ไม่เกิดความเกียจคร้านในการปฏิบัติธรรม

๓) สติ ความระลึกได้ หมายถึง กำลังคือการระลึกภูมิจิตตามความเป็นจริง โดยรับรู้สภาวะธรรมอย่างแท้จริง

๔) สมาธิ ความตั้งใจมั่น หมายถึง กำลังคือการตั้งใจมั่นในสภาวะธรรมปัจจุบัน โดยจิตไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่างๆ

๕) ปัญญา ความรอบรู้ หมายถึง กำลังคือการรอบรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยหยั่งรู้ในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^{๒๙}

พละ ๕ อย่าง เป็นธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุ มรรค ผล นิพพานตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพลาทิสสูตรว่า

“ภิกษุเจริญพละ ๕ ประการ ทำให้มาก ย่อมโน้มไปสู่ นิพพาน โน้มไปสู่ นิพพาน โอนไปสู่ นิพพาน”^{๓๐}

๖. โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้^{๓๑} หรือคุณธรรมที่เป็นองค์ประกอบให้เกิดการรู้แจ้ง มี ๗ อย่าง ได้แก่

^{๒๗} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙๐/๓๐๐-๓๐๑.

^{๒๘} พรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๙.

^{๒๙} อ.ป.ญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๑๗.

^{๓๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๐๕/๓๖๙.

^{๓๑} พรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๕.

๑) สติ ความระลึกได้ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือความระลึกได้ จัดเป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบัน ไม่มีสมมุติบัญญัติ มีเพียงสภาวะธรรมทางกายและสภาวะธรรมทางจิตที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปตามธรรมชาติ

๒) ธัมมวิจยะ ความรู้แจ้งธรรม หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือการรู้แจ้งธรรมจัดเป็นการรู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ด้วยภาวนามยปัญญา

๓) วิริยะ ความเพียร หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือความเพียร จัดเป็นความ เพียรอย่างแรงกล้าที่จัดจ่อสภาวะธรรมปัจจุบัน ด้วยความเพียรทางกายและความเพียรทางใจ

๔) ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ จัดเป็นความอิ่มใจเล็กน้อย อิ่มใจชั่วขณะ อิ่มใจซึมซับ อิ่มใจโลดโผน และอิ่มใจซาบซ่าน

๕) ปัสสัทธิ ความสงบใจ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกายสงบใจ จัดเป็นสภาพสงบจากกิเลส ไม่มีกิเลสเกิดขึ้นรบกวนจิตให้เศร้าหมอง ไม่มีความโลภ ความโกรธ หรือความหลง

๖) สมภาติ ความตั้งจิตมั่น หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น จัดเป็นขณิกสมภาติในวิปัสสนาภาวนา อันเป็นแนวปฏิบัติเพื่อบรรลุลหุตพ้นจากความทุกข์ทั้งมวล คือ มรรค ผล นิพพาน

๗) อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง จัดเป็นความวางใจเป็นกลางในการกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันได้สม่ำเสมอ ทั้งนี้เพราะอินทรีย์เหล่านั้นมีสภาวะสมดุลดี ไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน^{๓๒}

โพชฌงค์ ๗ อย่าง เป็นธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผลนิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในกฎการสูตรว่า

ภิกษุเจริญโพชฌงค์ ๗ ให้มากแล้ว ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน^{๓๓} และที่ตรัสไว้ในหิมวันตสูตรว่า ภิกษุอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล เจริญโพชฌงค์ ๗ ให้มาก ย่อมถึงความเป็นใหญ่ไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย^{๓๔}

๗. อริยมรรคมีองค์ ๘

อริยมรรค หมายถึง ทางอันประเสริฐ หรือทางที่นำไปสู่ความหลุดพ้นคือนิพพานหรืออัฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์แปด ได้ชื่อว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลางเพราะเป็นข้อ

^{๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๑/๑๑๒.

^{๓๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๘/๑๒๓.

^{๓๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๒/๑๑๐.

ปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระดับทุกข์ ปลอดภัย ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอத்தกิลมณานุโยค^{๓๕} อริยมรรคมีองค์ ๘ อย่าง ได้แก่

๑) สัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ หมายถึง ความรู้ในอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และปฏิบัติที่นำไปสู่ความดับทุกข์ เป็นต้น

๒) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ หมายถึง การยกจิตเข้าไปสู่สภาวะธรรมปัจจุบันได้อย่างแม่นยำ ในการดำริออกจากกาม ไม่พยาบาทปองร้ายผู้อื่น และไม่เบียดเบียนผู้อื่น

๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ หมายถึง การงดเว้นจากวจีทุจริต ๔ ได้แก่ การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ และการพูดเพ้อเจ้อ

๔) สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ หมายถึง การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ ได้แก่ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการลักทรัพย์ และงดเว้นจากการประพฤติดินกาม

๕) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ หมายถึง การงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ และการเลี้ยงชีพที่ผิดศีลธรรม เช่น การขายสุรา อาวุธ ยาพิษ เป็นต้น

๖) สัมมาวายามะ พยายามชอบ หมายถึง ความเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ ความเพียรเพื่อละอกุศลเก่า ความเพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และความเพียรเพื่อเพิ่มกุศลเก่า

๗) สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ หมายถึง การกำหนดรู้สภาวะธรรม ๔ อย่าง ได้แก่ รูปเวทนา จิต และสภาวะธรรมทั้งหลาย

๘) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ หมายถึง ความตั้งใจมั่น ไม่ซัดส่ายฟุ้งซ่าน และปราศจากนิวรณ์รบกวนจิตใจให้เศร้าหมอง จัดเป็นขณิกสมาธินั่นเอง^{๓๖}

อริยมรรคมีองค์ ๘ อย่าง เป็นธรรมที่สนับสนุนหรือเกื้อกูลให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในนันทียสูตรว่า

ธรรม ๘ อย่าง คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้วย่อมให้ถึงนิพพาน มินิพพานเป็นเบื้องหน้า มินิพพานเป็นที่สุด^{๓๗} และที่ตรัสไว้ในปฐมพรมจรรย์สูตรว่า พรหมจรรย์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ผลแห่งพรหมจรรย์นั้น คือ โสตาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผลอรหัตตผล^{๓๘}

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๗.

^{๓๖} พรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕.

^{๓๗} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐/๑๔-๑๕.

^{๓๘} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๓๔/๓๗.

โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ธรรมแต่ละหมวดเกี่ยวเนื่องกัน เป็นกระบวนการให้เกิดการรู้แจ้งโดยมีปัญญาเป็นตัวนำ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงยกย่องปัญญาว่าเป็นยอดเยี่ยมกว่าธรรมข้ออื่นๆ เมื่อสอนเรื่องศรัทธาก็ต้องมีปัญญากำกับด้วย ทั้งนี้เพราะปัญญาจะทำให้ศรัทธาถูกต้อง ไม่ผิดพลาดหรือไม่หลงมกมาย ปัญญาคือตัวทำให้รู้แจ้งสภาวะธรรม และปัญญานั้นมีอยู่ในธรรมทุกหมวด แต่เรียกชื่อต่างกันในสติปัฏฐาน ๔ เรียกว่าอนุปัสสนา ในอิทธิบาท ๔ เรียกว่าวิมังสา ในอินทรีย์ ๕ เรียกว่าปัญญา ในพละ ๕ เรียกว่าปัญญา ในโพชฌงค์ ๗ เรียกว่าธัมมวิจยะ และในอริยมรรคมีองค์ ๘ เรียกว่า สัมมาทิฐิปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุดุธรรมขั้นสูงขึ้นไปจนถึงเป็นพระอรหันต์ได้ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เรียกว่าพระนิพพาน ซึ่งทางดำเนินสู่พระนิพพานนั้นมี ๒ ทาง คือ

๒.๓.๒ หลักธรรมในการปฏิบัติเพื่อความเป็นอรหันต์

ไตรสิกขา เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมหรือพัฒนากาย วาจา ใจ ให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนสามารถบรรลุพระนิพพาน มี ๓ ประการ^{๓๙} คือ

๑. อธิศีลสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง หมายถึง การฝึกอบรมหรือพัฒนาการควบคุมพฤติกรรมที่แสดงออกทางกาย และวาจาอย่างสูง โดยเน้นสำรวมอินทรีย์ ๖ ประการ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อได้สัมผัสสภาวะคุณ ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เพื่อไม่ให้กระทำความผิดทางกาย และวาจา

๒. อธิจิตตสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในจิตอันยิ่ง หมายถึง การฝึกอบรมหรือพัฒนาจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมขั้นสูงและบรรลุดุธรรมระดับต่างๆ โดยเน้นการฝึกอบรมหรือพัฒนาจิตให้บรรลุดุธรรม เพื่อข่มนิวรณ์ ๕ หรือธรรมที่เป็นกิเลสขัดขวางจิตไม่ให้เข้าถึงความสงบที่^{๔๐} สามารถจะบรรลุดุธรรม เรียกว่า ฌานจิต^{๔๑}

๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง หมายถึง การฝึก อบรมหรือพัฒนาปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง โดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องรูปนาม ปัญญาที่รู้แจ้งรูปนาม เรียกว่า วิปัสสนาญาณ

^{๓๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๑.

^{๔๐} พระเทพเวที (ป. อ. ปยุตโต), ธรรมกับการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๑๑.

^{๔๑} ฌานจิตมี ๘ ประการ คือ (๑) ปฐมฌาน ฌานที่ ๑ (๒) ทุติยฌาน ฌานที่ ๒ (๓) ตติยฌาน ฌานที่ ๓ (๔) จตุตถฌาน ฌานที่ ๔ เรียกว่า รูปฌาน ๔ (๕) อากาสานัญจายตนฌาน ฌานที่กำหนดอาการว่า ไม่มีที่สิ้นสุด (๖) วิญญานัญจายตนฌาน ฌานที่กำหนดว่าวิญญานไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ (๗) อากิญจัญจายตนฌาน ฌานที่กำหนดว่าไม่มีอะไรแม้หนึ่งเป็นอารมณ์ (๘) เนวาสัญญานาสัญจายตนฌาน ฌานที่กำหนดว่ามีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์ เรียกว่า อรูปฌาน ๔; วิมหา.(ไทย) ๑/๑๑/๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑.

ไตรสิกขานี้ ถือว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ผู้ปฏิบัติจะต้องทำให้เกิดขึ้นในตน จึงจะสามารถละกิเลส หรือสังโยชน์ได้เข้าสู่การบรรลุธรรมขั้นสูงๆ ขึ้นไป จุดเริ่มต้นต้องตั้งมั่นอยู่ในศีลก่อน สมดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้มีปัญญา ตั้งมั่นอยู่ในศีล อบรมจิตและปัญญา จนเฉพาผลาญกิเลสได้และเกิดปัญญารักษาตนเอง จึงจะสามารถถางซังคือตัณหาได้”^{๔๒} ซึ่งศีลคือข้อปฏิบัติเพื่อให้บริสุทธิ์เรียกว่า ปาริสุทธิศีล มี ๔ ประการ ได้แก่

๑. ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย

๒. อินทริยสังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖

๓. อาชีวปาริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ไม่ประกอบอนесนา มีหลอกลวงเขาเลี้ยงซัพ เป็นต้น

๔. ปัจจยสันนิสิตศีล ศีลที่เกี่ยวกับปัจจัย ๔ ได้แก่ ปัจจเวกขณ คือ การพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ไม่บริโภควัตถุด้วยตัณหา^{๔๓} หลักภาวนา ๒ ประการ^{๔๔} คือ

๑. สมถภาวนา คือ การเจริญสมถะ หมายถึง หลักสำหรับฝึกอบรมหรือพัฒนาจิตให้สงบ โดยใช้อารมณ์เป็นเครื่องยึด

๒. วิปัสสนาภาวนา คือ การเจริญวิปัสสนา หมายถึง หลักสำหรับฝึกอบรมหรือพัฒนาจิตให้เห็นแจ้ง โดยพิจารณาในความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาของสังขารทั้งหลาย เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น

วิธีการปฏิบัติภาวนา ๒ ประการ มีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่ก็มี ความเกื้อกูลส่งเสริมซึ่งกันและกัน ในพระไตรปิฎกได้แสดงวิธีปฏิบัติของสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาไว้ ดังนี้

๑. การเจริญสมถะนำวิปัสสนา^{๔๕} วิธีปฏิบัติโดยเจริญสมถะจนกระทั่งจิตสงบแล้วจึงยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนา คัมภีร์อรรถกถาปัญจสุทนี กล่าวไว้ว่า คนบางคนเจริญสมถะให้เกิดเป็นอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิก่อน นี่เป็นสมถภาวนา ต่อมาเขาเจริญพิจารณาสมถะและธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับสมถะนั้น โดยลักษณะทั้งหลาย มีความไม่เที่ยง เป็นต้น นี่เป็นวิปัสสนาภาวนา อย่างนี้เรียกว่า การเจริญสมถะนำวิปัสสนา^{๔๖}

^{๔๒} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓/๑๖.

^{๔๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๓๓-๓๔.

^{๔๔} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

^{๔๕} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๑๗๙.

^{๔๖} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

๒. การเจริญวิปัสสนานำสมณะ^{๔๗} วิธีปฏิบัติโดยเจริญวิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาดูรูป จนกระทั่งเกิดการเห็นแจ้งตามความเป็นจริง คัมภีร์อรรถกถาปัญจสุทนีได้กล่าวไว้ว่า คนบางคน พิจารณาขันธอันเป็นที่ตั้งแห่งการยึดถือ ๕ อย่าง โดยลักษณะทั้งหลาย มีความไม่เที่ยง เป็นต้น โดย มิได้ทำสมณะให้เกิดขึ้น นี่เป็นวิปัสสนาภาวนา ต่อมาเขาได้ปล่อยวางไม่ยึดถือธรรมทั้งหลายที่เกิดใน วิปัสสนานั้น ความแน่วแน่แห่งจิตก็เกิดขึ้น นี่เป็นสมถภาวนา อย่างนี้เรียกว่า การเจริญวิปัสสนานำ สมณะ^{๔๘}

๓. การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน^{๔๙} วิธีปฏิบัติโดยเจริญสมณะได้ขั้นหนึ่งแล้วออกจาก สมณะมาพิจารณาธรรมที่เกิดขึ้นในสมณะ ปฏิบัติอย่างนี้เรื่อยไป ในคัมภีร์อรรถกถาปัญจสุทนีกล่าวไว้ ว่า เมื่อผู้ปฏิบัติได้ปฐมฌานแล้วออกจากปฐมฌานมาพิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว เข้าสู่ ทุติยฌานต่อไปออกจากทุติยฌานมาพิจารณาสังขาร ทำตามลำดับอย่างนี้เรื่อยไปจนกระทั่งถึงเนว สัญญานาสัญญาตนฌาน ออกจากเนวสัญญานาสัญญาตน ฌานนี้แล้วมาพิจารณาสังขารอีก อย่างนี้ เรียกว่า การเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน^{๕๐}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่า ผู้ปฏิบัติสมณะอาจทำแต่ สมณะอย่างเดียว โดยมุ่งหวังจะขึ้นชมเสพผลของสมณะคือฌานสมาบัติและอภิญญา ๕ ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับ วิปัสสนาเลยก็ได้ แต่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องอาศัยสมณะไม่มากนักน้อย คือ อาจเจริญสมณะจนได้ฌาน สมาบัติแล้ว จึงก้าวต่อไปเจริญวิปัสสนาคือเอาฌานเป็นบาทของวิปัสสนาก็ได้หรืออาจเจริญทั้งสมณะ และวิปัสสนาคู่กันไป^{๕๑} สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “เธอทั้งหลาย จงเจริญสมณะและวิปัสสนา ให้ยิ่งขึ้นไป จักเป็นไปเพื่อรู้แจ้งธรรมธาตุเป็นอนันต์”^{๕๒}

จะเห็นได้ว่า การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุธรรมชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไปนั้น ผู้ปฏิบัติจะใช้วิธีการ เจริญสมณะนำวิปัสสนา หรือวิธีการวิปัสสนานำสมณะ หรือว่าวิธีการเจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไปก็ ใช้ได้ทั้งนั้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้ปฏิบัติจะเลือกปฏิบัติตามวิธีใด สมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาจะเกื้อกูล ซึ่งกันและกัน และสนับสนุนกันให้มีความก้าวหน้ายิ่งขึ้นจนกว่าจะได้บรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์

^{๔๗} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๑๗๙.

^{๔๘} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

^{๔๙} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๑๗๙.

^{๕๐} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕๐.

^{๕๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๖.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๑๗๕.

๒.๓.๓ แนวทางการปฏิบัติเพื่อความเป็นอรหันต์

๑. สมถกัมมัฏฐาน ^{๕๓} เป็นทางดำเนินสู่พระนิพพานโดยอ้อม มุ่งต้องการให้เกิดสมาธิ ต้องการให้จิตสงบ แน่นแน่นอยู่กับอารมณ์เดียว ไม่หวั่นไหว เมื่อจิตสงบแล้ว (ตัวสมณะก็คือสมาธิ) จะสบาย มีความสุข เจียบสงบไม่วอกแวก ไม่เดือดร้อน ไม่ตื่นรน ไม่กระวนกระวาย แน่นแน่นอยู่ในอารมณ์เดียว จนกระทั่งเกิดสมาธิถึงระดับที่เรียกว่า ฌาน จากนั้นจึงเอาฌานเป็นบาทเจริญวิปัสสนาต่อไปผู้ที่ปฏิบัติแนวนี้เรียกว่า สมณายิก

๒. วิปัสสนากรรมฐาน ^{๕๔} เป็นทางดำเนินสู่พระนิพพานโดยตรง สำหรับผู้ที่ไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิมาก่อนเรียกว่า วิปัสสนายานิก คือ เมื่อเจริญวิปัสสนา ใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง สมาธิในตอนแรกอาจเป็นขณิกสมาธิ คือสมาธิชั่วขณะ ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นเพื่อให้วิปัสสนาดำเนินต่อไปได้ เมื่อผู้เป็นวิปัสสนายานิก เจริญวิปัสสนาต่อไป สมาธิก็พลอยได้รับการอบรมไปด้วย ถึงตอนนี้อาจเจริญวิปัสสนาด้วยอุปจารสมาธิ จนในที่สุด เมื่อขณะที่บรรลุมรรคผล สมาธิก็จะแน่นเป็นอัปปนาสมาธิ อย่างน้อยถึงระดับปฐมฌานซึ่งสอดคล้องกับหลักที่แสดงไว้ว่า ผู้บรรลุอุรียภูมิจะต้องมีทั้งสมณะและวิปัสสนา

ก. วัตถุประสงค์ของการเจริญกรรมฐาน

๑. วัตถุประสงค์หลัก เพื่อให้ผู้ปฏิบัติพันทุกข์ เข้าถึงมรรคผลนิพพาน อันได้แก่โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหันตมรรค อรหันตผล เหล่านี้ถือเป็นผลที่สูงที่สุดการอบรมจิตของมนุษย์ทั้งปวงในโลก เป็นเนื่อนาบุญที่สูงที่สุด ไม่มีสิ่งใดยิ่งไปกว่า เพราะส่งผลถึงโลกุตตระ สามารถหลุดพ้นจากภพภูมิอันได้แก่ นรกเปรต อสุรกาย เตร็จฉาน มนุษย์ สวรรค์ และพรหมได้โดยเด็ดขาด

๒. วัตถุประสงค์รอง มี ๔ ประการ คือ (๑) ทำให้ผู้ปฏิบัติมีสมาธิ มีความอดทน มีความพากเพียร มีปัญญาในการทำงาน และสามารถแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าในชีวิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ (๒) ทำให้สามารถดับทุกข์ทางใจได้ และสามารถดำเนินชีวิตได้ตามคลองธรรม (๓) เป็นการสร้างสะสมบุญกุศลในระดับโลกียะ เพราะผู้ปฏิบัติมีสติสามารถรับรู้วิถีจิตของตน ก่อนที่จะดับสิ้นชีวิต (๔) เพื่อให้ผู้ศึกษาเข้าใจว่าวิปัสสนากรรมฐานคืออะไร มีวิธีการปฏิบัติอย่างไรได้ผลแท้จริงหรือไม่^{๕๕}

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๓๐๕.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖.

^{๕๕} ภัทนต์ อาสภเถระ, วิธีปฏิบัติวิปัสสนา, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า

ข. ความหมายของกรรมฐาน

กรรมฐาน หมายถึง ที่ตั้งแห่งกรรมคืองานของใจ คือ สิ่งที่ยึดเหนี่ยวหรือผูกใจมิให้ฟุ้งซ่านให้สงบนิ่ง เรียกว่าอารมณ์ เป็นอุบายวิธีควบคุมใจให้สงบและให้เกิดปัญญา^{๕๖}

๑. สมถกรรมฐาน หมายถึง อุบายสงบใจ ผีอกบรมจิตให้เกิดความสงบ มีอารมณ์บัญญัติารเจริญสมถภาวนาเพื่อให้เกิดสมาธิ^{๕๗} มี ๓ ขั้นตอนคือ (๑) บริกรรมภาวนา ภาวนาขั้นเตรียม คือ กำหนดอารมณ์กรรมฐาน (๒) อุปจารภาวนา ภาวนาขั้นจวนเจียน คือ เกิดอุปจารสมาธิ (๓) อัปปนาภาวนา ภาวนาขั้นแน่วแน่ คือ เกิดอัปปนาสมาธิเข้าถึงฌาน ผู้ปฏิบัติธรรมแน่วนี้เรียกว่า สมถนาคิก การเจริญสมถกรรมฐานในบรรดากรรมฐาน ๔๐ ประการ พึงพิจารณาอาการ ๑๐ อย่าง ดังนี้

๑) การแสดงจำนวนกรรมฐานมี๗ หมวด คือ (๑) กสิณ ๑๐ อย่าง (๒) อสุภะ ๑๐ อย่าง (๓) อนุสสติ๑๐ อย่าง (๔) พรหมวิหาร ๔ อย่าง (๕) อารูปะ ๔ อย่าง (๖) สัญญา ๑ อย่าง (๗) วุฏธาน ๑ อย่าง

๒) การนำมาซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน ในกรรมฐาน ๔๐ ประการนั้นอนุสสติ ๑๐ อย่าง ยกเว้นกายคตาสติกับอานาปานสติ อนุสสติที่เหลือ ๘ อย่าง ได้แก่ พุทธานุสสติ อัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณานุสสติ อุปสมานุสสติและอาหาราปฏิญญา ๑ กับจตุธาตวุฏธาน ๑ นำมาซึ่งอุปจารฌานกรรมฐานที่เหลือ ๓๐ อย่าง นำมาซึ่งอัปปนาฌาน

๓) ความต่างกันแห่งฌาน ในกรรมฐาน ๓๐ อย่าง ที่นำมาซึ่งอัปปนาฌานนั้นกสิณ ๑๐ กับอานาปานสติ๑ รวม ๑๑ อย่าง ย่อมให้สำเร็จฌานได้ทั้ง ๔ ฌาน อสุภะ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑ รวม ๑๑ ประการ ย่อมให้สำเร็จเพียงปฐมฌานอย่างเดียว พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ย่อมให้สำเร็จฌาน ๓ ข้างต้น พรหมวิหาร ข้อที่ ๔ คือ อุเบกขา และอารูปกรรมฐาน ๔ ย่อมให้สำเร็จฌานที่ ๔

๔) การผ่านองค์ฌานและอารมณ์ การผ่านองค์ฌานมี ๒ อย่าง คือ (๑) การผ่านองค์ฌาน (๒) การผ่านอารมณ์ การผ่านองค์ฌานย่อมมีได้ในกรรมฐานที่ให้สำเร็จฌานที่ ๓ และฌานที่ ๔ ส่วนการผ่านอารมณ์ย่อมมีได้ในอารูปกรรมฐาน ๔ และวิญญานัญญาตณณาน เป็นต้นการผ่านอารมณ์ไม่มีในกรรมฐานอื่นที่เหลือนอกจากนี้

^{๕๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ธ.๙,ราชบัณฑิต), คำวัด, (กรุงเทพมหานคร : ช่อระกา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๙๘.

๕) ควรขยายและไม่ควรขยาย ธรรมฐานที่ควรขยาย คือ กสิณ ๑๐ เพราะเมื่อผู้ปฏิบัติแผ่กสิณไปสู่โอกาสได้ประมาณเท่าใด ก็สามารยได้ยินเสียงทิพพโสธ เห็นรูปด้วยทิพพจักขุและรู้จิตของสัตว์อื่นได้ด้วยจิต ภายในโอกาสประมาณเท่านั้น ส่วนกรรมฐานที่เหลือ คือ อสุภกรรมฐาน ๑๐ อนุสสติกรรมฐาน ๑๐ พรหมวิหารกรรมฐาน ๔ อารูปกรรมฐาน ๔ สัญญากรรมฐาน ๑ วัตถถานกรรมฐาน ๑ ไม่ควรขยาย เพราะไม่มีอาณิสงส์

๖) อารมณของฌาน ในกรรมฐาน ๔๐ อย่าง กสิณกรรมฐาน ๑๐ อสุภกรรมฐาน ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ อย่างนี้มีอารมณเป็นปฏิกาคณิมิต ธรรมฐานที่เหลืออีก ๑๘ มีอารมณไม่เป็นปฏิกาคณิมิต ธรรมฐานที่เหลือ ได้แก่อนุสสติ ๘ (ยกเว้นกายคตาสติกับอานาปานสติ) คือ พุทธานุสสติ ฌมานุสสติ สังขานุสสติ สีลानุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ มรณานุสสติ และอุปมานุสสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถถานกรรมฐาน ๑ วิญญานัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะ รวม ๑๒ อย่างนี้มีอารมณเป็นสภาวะธรรม กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ รวม ๒๒ อย่างนี้ มีอารมณเป็นนิมิต ส่วนกรรมฐานที่เหลืออีก ๖ อย่าง คือ พรหมวิหาร ๔ อากาสานัญญาตนะ ๑ อาภิญจัญญาตนะ ๑ รวม ๖ อย่างนี้ ท่านกล่าวว่ามีอารมณที่พูดไม่ถูกคือไม่ใช่สภาวะธรรมและไม่มีนิมิต

๗) ภูมิเป็นที่ยังเกิด อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ รวม ๑๒ อย่างนี้ ย่อมไม่บังเกิดในเทวโลกชั้นกามาจร เพราะซากศพและอาหารอันน่าเกลียดไม่มีใน เทวโลกชั้นนั้น กรรมฐาน ๑๒ อย่างนั้นกับอานาปานสติ ๑ รวม ๑๓ อย่างนี้ ย่อมไม่บังเกิดในพรหมโลก เพราะลมอัสสาสะปัสสาสะไม่มีในพรหมโลก ส่วนกรรมฐานนอกจากอารูปกรรมฐาน ๔ อย่าง ไม่บังเกิดในอรูปภพ สำหรับในโลกมนุษย์กรรมฐานบังเกิดได้ ๔๐ อย่าง

๘) การถือเอา แม้การถือเอาวัตถุที่ไ้เห็น ไ้ถูกต้อง และได้ยินในกรรมฐานเหล่านั้น กสิณกรรม ๙ (ยกเว้นวาโยกสิณ) กับอสุภกรรมฐาน ๑๐ รวม ๑๙ อย่างนี้ พึงถือเอาได้ด้วยสัที่ไ้เห็น แล้ว จึงถือเอานิमितของกรรมฐานเหล่านั้นในกายคตาสติ อาการ ๕ คือ ผม ขน เล็บ ฟันและหนััง พึงถือเอาได้ด้วยสัที่ไ้เห็น อาการที่เหลือ ๒๗ พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่ไ้ยิน อานาปานสติ พึงถือเอาด้วยไ้การถูกต้อง วาโยกสิณ พึงถือเอาได้ด้วยสัที่ไ้เห็นและสัมผัสที่ไ้ถูกต้องกรรมฐานที่เหลือ ๑๘ อย่าง พึงถือเอาได้ด้วยเสียงที่ไ้ยิน และกรรมฐาน ๕ อย่าง คือ อุปเพกขาพรหมวิหาร ๑ และอารูปกรรมฐาน ๔ ผู้เริ่มปฏิบัติพึงถือเอาไม่ได้ในทันที ส่วนกรรมฐานที่เหลืออีก ๓๕ อย่าง พึงถือเอาได้โดยทันที

๙) ความเป็นปัจจยเกื้อหนุน กสิณ ๙ (ยกเว้นอากาศกสิณ) เป็นปัจจยเกื้อหนุนแก่อารูปฌานทั้งหลาย กสิณกรรมฐาน ๑๐ อย่าง เป็นปัจจยเกื้อหนุนแก่ภิญญาทั้งหลาย พรหมวิหารกรรมฐาน ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา เป็นปัจจยเกื้อหนุนแก่พรหมวิหารข้อที่ ๔ คือ อุปเพกขาอารูปกรรมฐานชั้นต่ำ เป็นปัจจยเกื้อหนุนแก่อารูปกรรมฐานชั้นสูงขึ้นไป เนวสัญญานาสัญญาตนะกรรมฐาน

เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่นิโรธสมบัติ ธรรมเนียมแม้ทั้งหมด เป็นปัจจัยเกื้อหนุนแก่การอยู่เป็นสุข แก่ วิปัสสนากรรมฐาน และแก่ภวสมบัติทั้งหลาย

๑๐) ความเหมาะสมแก่จริต ในกรรมฐาน ๔๐ ประการนั้น อสุภกรรมฐาน ๑๐ กายคตาสติ ๑๑ อย่างนี้เหมาะสมกับคนราคจริต พรหมวิหาร ๔ และวรรณกลีณ ๔ รวม ๘ อย่างเหมาะสมกับคนโทสจริต อานาปานสติกรรมฐาน เหมาะสมกับคนโมหจริตและคนวิตกจริตอนุสสติ ๖ คือ พุธานุสสติ ัมมานุสสติ สังขานุสสติ สีตานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติเหมาะสมกับคนศรัทธาจริต มรณสติ ๑ อุปमानุสสติ ๑ จตุธาตวัตถถาน ๑ อาหारेปฏิกูลสัญญา ๑ รวม ๔ อย่างเหมาะสมกับคนพุทธิจริต ส่วนกลีณที่เหลือ คือ ภูตกลีณ ๔ อากาสกลีณ ๑ อาโลกกลีณ ๑ กับอารูปปะ ๔ รวม ๑๐ อย่าง เหมาะสมกับคนทุกจริต แต่กลีณขนาดเล็กเหมาะสมกับคนวิตกจริต ขนาดใหญ่เหมาะกับคนโมหจริต^{๕๘}

๒. วิปัสสนากรรมฐาน อธิบายเรื่องปัญญา มีอารมณ์เป็นปรมาตม การเจริญวิปัสสนากรรมฐานเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทันเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนใจเป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลสและความทุกข์ ได้แก่ การเห็นสังขาร รูปนาม โดยไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์และอนัตตา ไม่มีตัวตน ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ เรียกว่า วิปัสสนาญาณิก^{๕๙}

พระธรรมกิตติวงศ์ ได้อธิบายไว้ว่า “วิปัสสนากรรมฐาน คือ กรรมฐานเป็นอุบายเรื่องปัญญา หรือกรรมฐานทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง หมายถึง การปฏิบัติธรรมที่ใช้ปัญญาพิจารณาเป็นหลัก โดยพิจารณาสภาวะธรรมหรือนามรูป คือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ และอินทรีย์ให้เห็นตามความเป็นจริงคือเห็นด้วยปัญญาว่า สภาวะธรรมเหล่านี้ตั้งอยู่ในสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ คือ อนิจจังทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันของธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เท่านั้น เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น”^{๖๐}

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น เป็นวิธีการที่ละเอียดอ่อนในทุกขั้นตอนของการพัฒนาจิตของมนุษย์ มีความแตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความละเอียดประณีตในการกำหนดอิริยาบถ ปัจจุบัน ยืน เดิน นั่ง นอน ถึงแม้จะมีหลักใหญ่ที่เหมือนกัน แต่การปฏิบัติอาจต่างกันตามจริต ตามธรรมชาติ ตามความละเอียดของจิต ตามบุญบารมี ตามสติปัญญาของผู้ปฏิบัติแต่ละคนเพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติที่จะได้รับผลก็ต่อเมื่อลงมือปฏิบัติอย่างแท้จริง สามารถพัฒนาการปฏิบัติของตนตั้งแต่ระดับต่ำไปจนถึงระดับสูง ซึ่งสิ่งสำคัญอันดับแรกในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ปฏิบัติต้องหาวิปัสสนาจารย์ผู้มีความรู้ความสามารถวิปัสสนากรรมฐานมีคุณอนันต์ เป็นหนทางให้ผู้ปฏิบัติสร้างสมบุญ เป็น

^{๕๘} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๒/๖๐-๗๑.

^{๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๓.

^{๖๐} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙), คำวัด, หน้า ๙๑๒.

หนทางไปสู่ความพ้นทุกข์ สามารถถอดถอนวิปลาสของมนุษย์ซึ่งเป็นความคลาดเคลื่อน ความแปรปรวนไปจากสภาวะความเป็นจริง ๒ ลักษณะ คือ

๑) สัญญาวิปลาส^{๖๑} คือ ความจำผิด ความจำที่ผิดไปจากความเป็นจริง เนื่องจากศูนย์ ความทรงจำของมนุษย์เสียไป ทำให้ได้ข้อมูลที่ตรงข้ามกับความเป็นจริง เกิดความเข้าใจผิดสำคัญผิดว่าบัญญัติเป็นปรมาตม ปรมาตมเป็นบัญญัติ ของจริงเป็นของปลอมของปลอมเป็นของจริงสิ่งที่ผิดกลายเป็นถูก สิ่งที่ถูกกลายเป็นผิด

๒) สติวิปลาส^{๖๒} คือสติสำคัญผิดไปตามสัญญา ทำให้การกำหนดอาการตลอดจนความรู้สึกละเลือนหรือแปรปรวนไปจากสภาพความเป็นจริงผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่ได้ผลต้องมีวิปัสสนาจารย์ที่มีความรู้ความสามารถอย่างแท้จริง ในการบอกกรรมฐานได้อย่างแม่นยำถูกต้องคอยให้คำแนะนำสั่งสอนอย่างใกล้ชิดตลอดเวลาที่ปฏิบัติธรรม ในขณะที่เดียวกันผู้ปฏิบัติจะต้องทำตามคำแนะนำสั่งสอนอย่างเคร่งครัดไม่ดื้อรั้น จึงจะมีประสิทธิผลต่อการปฏิบัติ คำกล่าวที่ว่า การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแล้วทำให้เสียสติหรือเป็นบ้ามันจะได้หมดไป ความจริงแล้ว การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเป็นการป้องกันมิให้คนเสียสติหรือเป็นบ้ามากกว่า ส่วนผู้ที่ปฏิบัติแล้วเสียสติหรือเป็นบ้ามันเพราะปฏิบัติในสิ่งที่คลาดเคลื่อนไปจากวิปัสสนากรรมฐาน การกล่าวร้ายต่อวิปัสสนากรรมฐาน เป็นการให้ร้ายต่อพระพุทธศาสนา ด้วยความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนว่าเป็นแนวการปฏิบัติที่ทำให้คนปกติเป็นคนเสียสติการกล่าวร้ายเช่นนั้นนอกจากจะเป็นบาปแล้ว ยังถือเป็นการทำลายพระพุทธศาสนาโดยตรงอีกด้วยเพราะว่าไม่มีการปฏิบัติที่ถูกต้องแล้ว ก็ไม่มีผู้ปฏิบัติที่สามารถบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ ไม่มีพยานรู้เห็นรับรองพระธรรมและการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระพุทธศาสนาก็ไม่มีแก่นสาร ไม่มีสาระอีกต่อไป และไม่มีแตกต่างไปจากศาสนาอื่นๆ ในโลก

๒.๓.๔ ระดับการบรรลุธรรม

พระพุทธศาสนาได้แบ่งระดับการบรรลุธรรมออกเป็น ๔ ระดับ จัดเป็นคู่ได้ ๔ คู่ คือมรรค ๔ ผล ๔ ดังนี้

๑. การบรรลุธรรมระดับที่ ๑ เรียกว่า พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอ ประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน

^{๖๑} พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๓.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังขันธ์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา และ สลัปปตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ ชาติ พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีชคืออภัพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียว ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๖๓}

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มีโภคสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๖๔}

๓) สัตตักขัตตุปรโมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังขันธ์เบื้องต้น ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง^{๖๕} เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ไม่เกิด ๗ ครั้ง ก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๖๖}

๒. การบรรลุธรรมระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้เป็นผู้ทำให้ปริณิพพานในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังขโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สลัปปตปรามาสให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผล เรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี (พระสกิทาคามี) พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ ต้องละสังขันธ์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา และ สลัปปตปรามาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง จะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะได้ดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท คือ

๑) อีระ ปัตวา อีระ ปริณิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปริณิพพานในโลกนี้เอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว จุตินไปเกิดในเทวโลก แล้วจตุตจาจากเทวโลก^{๖๗} มาเกิดในโลกมนุษย์นี้ บรรลุเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

^{๖๓} อิง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

^{๖๔} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^{๖๕} อิง.ติก.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

^{๖๖} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^{๖๗} เทวโลก ๖ คือ (๑) จาตุम्मหาราชิกา (๒) ดาวดึงส์ (๓) ยามา (๔) ดุสิต (๕) นิมมานรดี (๖) ปริณิพมิตวสวดี; ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๘/๕๓๑.

๒) ตัตตะ ปัตวา ตัตตะ ปรินิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานใน เทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว ก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง

๓) อีระ ปัตวา ตัตตะ ปรินิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรินิพพานใน เทวโลก นั้นเอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว จุตีไปเกิดในเทวโลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

๔) ตัตตะ ปัตวา อีระ ปรินิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว เกิดในโลกนี้จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

๕) อีระ ปัตวา ตัตตะ นิพพัตติวา อีระ ปรินิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้ว กลับมาเกิดในโลกนี้ จึงปรินิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก จุตีมาปฏิสนธิในโลกมนุษย์ แล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง ^{๖๘}

๓. การบรรลุธรรมระดับที่ ๓ เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุดไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ทำสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปราส กามราคะ และพยาบาทให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผล เรียกว่าอนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามีพระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา สลัปปตปราส กามราคะ และพยาบาท ได้อย่างเด็ดขาด ไม่มี

เหลืออยู่ในจิตสันดานเมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก ^{๖๙} บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามีมี ๕ ประเภท คือ

๑) อันตรปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือเกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ (๑) พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัป แต่ก็บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัป (๒) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระ

^{๖๘} วิสุทธิ.มหาฎีกา (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๖๙} พรหมโลก คือ รูปพรหม ๑๖ ได้แก่ (๑) พรหมปาริสัชชา (๒) พรหมบุโรหิตา (๓) มหาพรหม (๔) ปริตรตาภา (๕) อัปมาณาภา (๖) ปัสสรา (๗) ปริตตสุภา (๘) อัปมาณสุภา (๙) สุภิกินหา (๑๐) อสัณญีสัตตา (๑๑) เวหัพปลา (๑๒) อวิหา (๑๓) อตปปา (๑๔) สุทิสสา (๑๕) สุทิสสี (๑๖) อกนิฐฐา และอรูปพรหม ๔ ได้แก่ (๑) อาภาสณญายตนะ (๒) วิญญานญายตนะ (๓) อาภิญญายตนะ (๔) เนวสัณญานาญายตนะ; ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔/๔๘๖.

อรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุนิพพานใน ๒๐๐ กัป (๓) พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุนิพพานใน ๔๐๐ กัป^{๗๐}

๒) อุพหัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่ง แล้วจวนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพั่งกั้งแล้วจวนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน^{๗๑}

๓) อสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่ง แล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก^{๗๒}

๔) สสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่ง แล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก^{๗๓}

๕) อุทังโสโตกนิภูคคามีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิภูคภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิภูคภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น^{๗๔} พระอนาคามีผู้ที่แก้กัณฐะในสัทธินทรีย์ เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในวิริยินทรีย์ เกิดในชั้นอตปภาภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในสติทรีภพ เกิดในชั้นสุทิสสาภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในสมาธิทรีภพ เกิดในชั้นสุทิสสภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในปัญญินทรีย์ เกิดในอกนิภูคภูมิ^{๗๕}

๔. การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีลสมาธิปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะพยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรค เรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผล เรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน

^{๗๐} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๗๑} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๗๒} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๗๓} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๗๔} อก.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๒.

^{๗๕} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ), ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๔๐), หน้า ๘๘.

๒.๔ ลักษณะของบุคคลผู้บรรลุอรหัต

๒.๔.๑ ลักษณะด้านใน

พระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่เน้นปฏิบัติ ผู้ลงมือทำย่อมรู้เห็นประจักษ์บังเกิดผลประโยชน์แก่ชีวิต ไม่สนับสนุนการถกเถียงหาเหตุผล รู้เห็นได้ด้วยการปฏิบัติ ด้วยเหตุนี้ ในปัจจุบันมีความเชื่อในกลุ่มชาวพุทธบางคนที่มีศรัทธาสาหะต่อพระภิกษุบางรูปทั้งที่ยังมีชีวิตอยู่และที่มรณภาพไปแล้วว่า เป็นพระอรหัตที่สำเร็จมรรคผลนิพพาน โดยอาศัยเกณฑ์ความศรัทธาในศีลวัตรและปฏิบัติที่เคยพบ เคยเห็นบ้าง ก็นำจากความเห็นหรือจากอภิปุทธิที่กลายเป็นแก้วเป็นหินก็มี เพื่อความกระจำต่อการศึกษาพระพุทธศาสนา ในยุคโลกาภิวัตน์ โดยท่านพระธรรมปิฎกกล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรมว่าภาวะของผู้บรรลุนิพพานอาจศึกษาได้จากคำเรียกชื่อและคำแสดงคุณลักษณะของผู้บรรลุนิพพานทั้งในความหมายต่างๆ กัน ดังเช่น พระอรหัต (ผู้ไกลกิเลส) ชีนาสพ (ผู้สิ้นอาสวะ) อเสชะ (ผู้จบการศึกษาแล้ว) ปริกขินสังโยชน (ผู้หมดจากสังโยชน) ทักขิณีย์ (ผู้ที่ควรแก้ทักขิณา) เป็นต้น^{๗๖} ซึ่งเป็นภาวะของผู้บรรลุนิพพานนั่นเอง

ก.ด้านปัญญา

ภาวะทางปัญญา คือ การมองเห็นสิ่งทั้งหลายที่มันเป็นหรือตามความเป็นจริงเริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจที่มีที่ท่าเป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้อารมณ์นั้นๆ ตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบกระเทือน ที่เนื่องด้วยอารมณ์นั้นอุดร้งไว้ให้เขวออกไปเสียก่อน^{๗๗} รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็น อนิจจังทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทันสมมุติบัญญัติ เช่นไม่ยึดติดในสมมุติภาษาอันเป็นเครื่องสื่อความหมาย รู้เห็น เข้าใจ และยอมรับความจริงทั้งทางด้านดีหรือที่น่าชื่นชม (อัสสาหะ) ทางด้านเสียหรือเป็นโทษ (อาทีนพ) และทางปลอดพ้น (นิสสรณะ) ของกามของโลกของขันธ ๕ เมื่อเกิดปัญญารู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นอาการที่มันเกิดจากเหตุปัจจัยอาศัยกันก็จะเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง เรียกว่าเป็นผู้มีโลกทัศน์ที่ถูกต้อง ความยึดถือทิฐิ คือ ทฤษฎีทั้งหลายในทางอภิปรายหา รวมทั้งความสงสัยในปัญหาต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ (อพยาเกตปัญหา) ก็พลอยหายหมดสิ้นไป เรียกได้ว่า เข้าถึงสัจธรรมได้โดยไม่ต้องเชื่อ เพียงแต่อาศัยความเชื่อ ความศรัทธา (อัสสัทธะ) ดังที่พระสารีบุตรทูลพระพุทธเจ้าว่า “ ในเรื่องนี้ข้าพระองค์มิใช่อธิปไตยตามศรัทธาต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ทราบแล้ว เห็นแล้ว รู้

^{๗๖} สุวัฒน์ จันทระจาง, ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระนคร, ๒๕๔๙), หน้า ๓๒๕.

^{๗๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๑๗-๑๑๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕๖-๓๖๑/๓๑๐-๓๑๑.

ขัดแล้ว ทำให้ประจักษ์แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญา จึงไม่มีความสงสัย ไม่มีความแคลงใจ”^{๗๘} ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วย่อมไม่กล่าวเข้าข้างใครไม่กล่าวทู่หมัดกับใคร อันใดเขาพูดกันในโลก ก็กล่าวไปตามนั้น ไม่ยึดถือ^{๗๙} ...ภิกษุอรหันตชีนาสพจะพึงกล่าวว่าฉันทุใดก็ดี เธอเป็นผู้ฉลาด รู้ถ้อยคำที่เขาพูดกันในโลก ก็พึงกล่าวไปตามโฆหาร^{๘๐} เท่านั้น ...ภิกษุทั้งหลายเราไม่ขัดแย้งกับใครในโลก โลกต่างหากขัดแย้งกับเรา ธรรมวาที (ผู้กล่าวธรรม, ผู้พูดตามธรรม) ย่อมไม่ขัดแย้งกับใครในโลก สิ่งใดบัณฑิตสมมติกันว่าไม่มีเราก็ก้าวล่วงสิ่งนั้นว่าไม่มี สิ่งใด บัณฑิตในโลกกล่าวกันว่ามี เราก็ก้าวล่วงสิ่งนั้นมี เหล่านี้เป็นโลกสมัญญา เป็นโลกนิรุติ เป็นโลกโฆหาร เป็นโลกบัญญัติ ซึ่งตถาคตใช้พูดจะแต่ไม่ยึดถือ^{๘๑}

ลักษณะทางปัญญาอีกอย่างหนึ่งของผู้เข้าถึงสัจธรรมแล้ว คือ ไม่ต้องเชื่อ ไม่ต้องมีศรัทธา หรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะรู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว รู้เองเห็นเองแล้วไม่ต้องรู้เห็นผ่านคนอื่น ไม่ต้องอาศัยความรู้ของผู้อื่น ในเมื่อรู้เห็นอยู่แล้วยังนั้นจะต้องไปเชื่อใครอีก หรือต้องให้ใครมาบอกอีก ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายว่า“เกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่ด้วยตนเอง ประจักษ์กับตนเอง เธอไม่ต้องเชื่อต่อใครอื่น ไม่ว่าจะเป็นสมณพราหมณ์ เทวดา หรือพรหม คือไม่เชื่อต่อใครๆเกี่ยวกับธรรมที่รู้แน้อยู่เอง ประจักษ์กับตัวว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงมิใช่เป็นตัวตน เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี”^{๘๒}

ข.ด้านจิต

เมื่อเกิดปัญญา รู้เห็นตามความเป็นจริง และรู้เท่าทันสังขารแล้ว ย่อมจะทำให้จิตเป็นอิสระ พ้นจากภาวะจากอำนาจครอบงำของกิเลส กล่าวคือ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าชวนหรือยั่วยุ เป็นจิตที่ปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ ที่เป็นเหตุให้ทำความชั่วเสียหายร้ายแรง อันเป็นหลักประกันความสุจริตในการทำงาน ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้านหวั่นไหว ต่อการรับรู้อารมณ์ หรือสามารถเป็นนายของอารมณ์ด้วยความวางเฉย เป็นกลางอย่างผู้มีสติปัญญาสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติ ควบคุมตนเองได้ มีใจหนักแน่น ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์^{๘๓} และอนิฏฐารมณ์

นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่ไม่ยึดติดในสิ่งต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ไม่ยึดติดในกาม ไม่ติดในบุญในบาป ไม่ติดในอารมณ์ต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้รำพึงหลังหวังอนาคต ดังคำกล่าวที่พระพุทธพจน์ทรงตรัสว่า “ไม่

^{๗๘} สุวัณณ จันทระจันท, ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, หน้า ๓๒๖.

^{๗๙} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๒/๑๘๐.

^{๘๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๑๐-๑๑๑.

^{๘๑} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๔/๑๐๙.

^{๘๒} ข.ม. (ไทย) ๒๙/๘๘/๑๙๑-๑๙๔.

^{๘๓} อารมณ์อันพึงปรารถนา เช่น สุข ลาภ ยศ สรรเสริญ.

พึงหวนละห้อยถึงความหลัง ไม่พึงหวังเพื่อในอนาคต สิ่งที่เป็นอดีตก็ผ่านพ้นไปแล้ว สิ่งที่เป็นอนาคตก็ยังไม่มาถึง” การที่กล่าวเช่นนี้ มิได้หมายความว่า พระอรหันต์หรือผู้บรรลุนิพพานไม่ใช้ปัญญาพิจารณากิจการงานภายนอก และไม่ใช่ประโยชน์จากประสบการณ์ในอดีต แต่เนื่องเพราะพระอรหันต์มีภาวะทางจิตที่ปลอดโปร่งจากอดีตและอนาคต จึงนำเอาความรู้เกี่ยวกับอดีตและอนาคตมาใช้ประโยชน์ทางปัญญาได้เต็มที่ อดีตและอนาคตจึงเป็นเรื่องทางปัญญาแต่ไม่ใช่ทางจิต ภาวะทางจิตของพระอรหันต์ผู้ บรรลุนิพพานจึงเป็นสุข แต่ไม่ติดอยู่ในสุข รวมทั้งไม่ติดใจเพลินนิพพานด้วยเช่นกัน ภาวะทางจิตเช่นนี้บางครั้งพระพุทธรูปศาสนาจึงเรียกว่า อาโรคยะ หรือภาวะที่ไร้โรค (ทางจิต หรือโรคทางวิญญาณ) ลักษณะของพระอรหันต์อีกอย่างหนึ่ง คือ ความเป็นสุข มีคำแสดงภาวะของนิพพานว่าเป็นสุขมากมาย เช่น นิพพานเป็นบรมสุข^{๘๔} นิพพานสุขจริงหนอ^{๘๕} สุขยิ่งกว่านิพพานไม่มี นี่คือที่ยอดเยี่ยม^{๘๖} พระอรหันต์ทั้งหลายมีความสุขจริงหนอ ผู้ปรินิพพานแล้วเป็นสุขทุกเมื่อแล สุขจริงๆหนอ^{๘๗} ผู้บรรลุนิพพานเป็นสุข แต่ผู้บรรลุนิพพาน ก็ไม่ติดในความสุข ไม่ว่าชนิดใด ๆ รวมทั้งไม่ติดใจเพลินเพลินในนิพพานด้วย เมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ภายนอก ทางตา หู จมูก ลิ้น กายเป็นต้น พระอรหันต์ยังสวैयाเวทนาที่เนื่องจากอารมณ์เหล่านั้น ทั้งที่เป็นสุขเป็นทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ เช่นเดียวกับคนทั่วไป แต่มีข้อพิเศษตรงที่ท่านสวैयाเวทนาอย่างไม่มีกิเลสร้อยรัด ไม่ติดเพลินหรือซัดซังอยู่กับเวทนานั้น ๆ เวทนานั้นไม่ทำให้เกิดตัณหา เป็นการสวैयाเวทนาชั้นเดียวเรียกว่า สวैयाแต่เวทนาทางกาย ไม่สวैयाเวทนาทางจิต

๒.๔.๒ ลักษณะด้านนอก

ก. ด้านการดำเนินชีวิต

พระอรหันต์ คือ อริยบุคคลผู้บรรลุนิพพาน ย่อมประพฤติเยี่ยงผู้ทรงศีลที่สมบูรณ์แล้ว ตั้งแต่ชั้นโสดาบัน จึงถือว่าพระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม มีแต่การกระทำที่เรียกว่า กิริยา หมายถึง การที่ไม่กระทำการสิ่งต่าง ๆ ด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทานครอบงำชักจูงใจ แต่กระทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งด้วยเหตุผล เปลี่ยนการกระทำที่เป็นปุถุชนมาเป็นอริยะชน กล่าวคือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตนเองและเพื่อผลประโยชน์ของตน ไม่มีความปรารถนาที่จะทำเพื่อตนเองแกลบแกล้งแฝงอยู่ไม่ว่าในรูปหยาบหรือละเอียด ถือเป็น การกระทำที่ลอยพ้นอยู่เหนือกรรมดีขึ้นไปอย่างไรก็ตาม อาจมีผู้มองไม่เห็นสัจธรรมข้อนี้ จึงตั้งข้อ

^{๘๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๑๕/๑๙๐-๑๙๑.

^{๘๕} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๑๒.

^{๘๖} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๔๕/๓๓๘-๓๔๑.

^{๘๗} วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๓๒/๑๑๖.

สงสัยว่า การกระทำของผู้บรรลุนิพพาน เมื่อละตัณหาเสียแล้วก็น่าจะหมดแรงจูงใจในการทำการต่างๆ ผู้บรรลุนิพพานจะมีเป็นผู้หนึ่งเฉยปล่อยวางไม่กระทำการใด ๆ เลยหรืออย่างไร พระธรรมปิฎกให้ความกระจ่างในเรื่องนี้ว่า มิใช่แต่ความอยาก ความปรารถนาเท่านั้นที่เป็นแรงจูงใจในการกระทำ แม้แต่ความคำนึงในเหตุผลจิตสำนึกในการรู้จักรับผิดชอบชั่วดีก็เป็นแรงจูงใจได้เช่นเดียวกัน มนุษย์นั้นบางครั้งย่อมมีการต่อสู้กันภายในจิตระหว่างความปรารถนาในผลประโยชน์ส่วนตัวด้วยพลังตัณหา กับพลังของเหตุผลที่เหนียวรั้งไม่ให้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจของจิตที่พ้นจากการครอบงำแผงกระชิบของตัณหา ถือว่าเป็นการกระทำอิสระตามทางแห่งปัญญา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นภาวะที่มีปัญญาและใช้ปัญญาเป็นแรงจูงใจแทนด้วยจิตที่เปิดกว้างแผ่รับความสุข ความทุกข์และรับปัญหาของผู้อื่นที่กำลังประสบได้อย่างเต็มที่โดยไม่มีความกังวลเกี่ยวกับตัวตนของตนคิดเผื่อแผ่ช่วยเหลือเกื้อกูลด้วยคุณธรรมที่เรียกว่ากรุณา อันเป็นผลสืบเนื่องจาก ๒ ข้อแรก คือ มีปัญญา (วิชา) และมีความมีจิตใจเป็นอิสระ (วิมุตติ) กรุณา วิชา และวิมุตติ จึงเป็นคุณสมบัติของผู้บรรลุนิพพาน ที่เป็นคู่ปรับตรงข้ามกับอวิชา ตัณหา และอุปาทาน อันเป็นคุณสมบัติของปุถุชนผู้ยังเวียนว่ายในสังสารวัฏ พระอรหันต์ จึงเป็นผู้บรรลุภาวะแห่งนิพพานโดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ตน ก็เพราะเป็นผู้ทำประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) เสร็จสิ้นแล้ว นับว่าเป็นผู้มีอัตตहितสมบัติ จึงดำเนินชีวิตที่หลุดด้วยปริทปฏิบัติ ที่สามารถทำประโยชน์ให้แก่ผู้อื่น (ปรัตถะ) ได้สืบไป พระอรหันต์จึงมีคุณสมบัติเป็นมิตรกับทุกคน (สรรมิตร) เป็นเพื่อนกับทุกคน (สรรพชะ) และหวังดีต่อสรรพสัตว์ (สัพพภูตานุกัมปกะ) ได้อย่างแท้จริงพึงสังเกตคำว่า อัตถะ หรือ อรรถ ในที่นี้มีได้หมายถึงผลประโยชน์ที่เป็นแก่นสารหรือเรื่องที่เป็นสาระของชีวิต หมายถึงสิ่งที่ทำให้ชีวิตงอกงามทางปัญญาดังกล่าวแล้วการดำเนินชีวิตของพระอรหันต์จึงเป็นการทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน (พหุชนหิตายะ พหุชนสุขายะ) เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก (โลกานุกัมปายะ) เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยะและมนุษย์ทั้งหลาย (อัตถายะ หิตายะ สุขายะ เทวมนุสสานัง)

ภาวะทางปัญญา ภาวะทางจิต และภาวะความประพุดติและการดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานดังกล่าวมาแล้วข้างต้นรวมอยู่ในหลัก ๓ ข้อ คือ วิชา วิมุตติ และกรุณา ปัญญาและกรุณาเป็นองค์ธรรมฝ่ายทำงาน วิมุตติเป็นผล เป็นเครื่องส่อแสดงของการเข้าถึงนิพพาน อันหมายถึง สว่างสงบสะอาด อิสระ หรืออาจจะเรียกว่า วิมุตติ เกษม วิสุทธิ สันติ ปรมัตถ์ บรมสัจจ อันเป็นศัพท์ที่อยู่ในขอบเขตของคำว่า “นิพพาน” ทั้งสิ้น โลกุตตรธรรม ชื่อว่าเป็นธรรมอันผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เพราะพระองค์ตรัสข้อปฏิบัติอันสมควรแก่นิพพาน และตรัสนิพพานอันสมควรแก่การปฏิบัติ สมดังที่ท้าวสักกเทวราชกล่าวไว้ว่า ก็แหละ ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพานพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นได้ทรงบัญญัติไว้ดีแล้วแก่หมู่สาวกทั้งหลาย นิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้ น้ำในแม่น้ำคงคาย่อมเข้ากัน

ได้ ย่อมเสมอเหมือนกับน้ำในแม่น้ำยมนา แม่น้ำในใด ข้อปฏิบัติอันส่งให้ถึงนิพพาน อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงบัญญัติไว้ได้แล้วแก่หมู่สาวกทั้งหลายนิพพานกับข้อปฏิบัติย่อมเข้ากันได้^{๘๘}

อนึ่ง อริยมรรคอันเป็นข้อปฏิบัติสายกลางไม่ไปใกล้ขอบทางทั้ง ๒ นั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ได้แล้ว เพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นข้อปฏิบัติสายกลางสามัญผลทั้งหลายซึ่งมีกิเลสสงบแล้วนั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ได้แล้วเพราะพระองค์ตรัสว่า เป็นธรรมมีกิเลสสงบแล้ว นิพพานอันมีภาวะเที่ยงไม่ตาย เป็นที่ต้านและเป็นที่หลบหนีทุกข์เป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ได้แล้วเพราะพระองค์ได้ตรัสไว้โดยความมีสภาวะอันเที่ยงแท้ เป็นต้น แม้โลกุตตรธรรม ก็ชื่อว่าเป็นสวากขาตธรรม อริยมรรค^{๘๙} อันพระอริยบุคคลผู้กำลังกระทำกิเลสทั้งหลายมี ราคะ เป็นต้นไม่ให้มีในสันดานของตน พึงเห็นเอง เพราะฉะนั้น อริยมรรคนั้นจึงชื่อว่าเป็นธรรมอันพระอริยบุคคลพึงเห็นเอง สมดังที่พระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า พราหมณ์บุคคลผู้กำหนดแล้ว ภูรภาวะครอบงำแล้ว มีจิตอันราคะครอบครองแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนและเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เขาย่อมได้เสวยทุกข์โศกสนทนทางใจ แต่เมื่อราคะอันเขาละได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่นเลย ย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย เขาย่อมไม่ได้เสวยทุกข์โศกสนทนทางใจ พราหมณ์ พระธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้เอง^{๙๐}

อีกประการหนึ่ง โลกุตตรธรรมอันพระอริยบุคคลใด ๆ ได้บรรลุแล้วพระอริยบุคคลนั้น ๆ จะพึงเห็นเองด้วยปัจจุเวกขณะญาณ โดยยกเลิกซึ่งภาวะที่จะพึงถึงด้วยการเชื่อผู้อื่นเสียได้ เพราะฉะนั้น โลกุตตรธรรมย่อมเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นได้เอง พระธรรมอันวิญญูชนทั้งหลายพึงรู้เฉพาะตน ความว่า โลกุตตรธรรมนั้น อันวิญญูชนทั้งหลายแม้นทุก ๆ อันดับมีชนชั้นอุคฆฏัตถุญบุคคล เป็นต้น จะพึงรู้ได้ที่ตนเองว่า มรรคเราได้เจริญแล้ว ผลเราได้บรรลุแล้ว นิโรธเราได้ทำให้แจ้งแล้วฉะนั้นจึงอยู่ไกลทั้งหลายของสัทธิวิหาริกจะละได้ด้วยมรรคที่ พระอุปัชฌายะเจริญแล้ว หาได้ไม่ สัทธิวิหาริกนั้นจะอยู่เป็นผาสุกด้วยผลสมบัติของพระอุปัชฌายะนั้นก็หาไม่ สัทธิวิหาริกจะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่พระอุปัชฌายะนั้นทำให้แจ้งแล้ว ก็หาไม่ เพราะเหตุฉะนั้น โลกุตตรธรรมนี้ อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ที่จิตของตนเท่านั้น หมายถึง อันวิญญูชนทั้งหลายจะพึงเสวย แต่อย่างไรก็ตาม โลกุตตรธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีชีวิตของพวกพาลชนเลยอย่างแน่แท้ การดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ทั้งด้านกิจการงาน และความประพฤติส่วนตัว มุ่งประโยชน์ของพหุชน และคำนึงความเป็นแบบอย่างที่ดีสำหรับชนรุ่นหลัง ซึ่งเป็นการบำเพ็ญปรีตตะ หรือ ปรีตปฏิบัติสอดคล้องกับคุณธรรม เพราะผู้ปฏิบัติ

^{๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๙๖/๒๓๐.

^{๘๙} วิสุทธิ. (ไทย) ๑๔๗/๓๗๔.

^{๙๐} อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๔/๒๑๖.

จนบรรลุพระอรหันต์นั้น จะใช้วิปัสสนาล้วน ๆ จนสำเร็จพระอรหันต์ผล หรือ เจริญสมณะก่อนแล้วจึงหันมาทำวิปัสสนาก็ได้สรุปได้ว่า การปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสได้นั้นขึ้นอยู่กับปฏิบัติ ๒ ทาง คือ สมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ล้วนแต่อาศัยพลังทางจิตที่แกร่งกล้าสามารถต้านทานกิเลสที่เข้ามากระทบทางอายตนะทั้งภายนอกและอายตนะภายในได้ รู้เท่าทันแห่งเหตุเกิดแห่งทุกข์และวิธีการดับทุกข์ได้แล้ว การปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสก็มีไข่เรื่องที่ยากอีกต่อไป การบรรลุธรรมก็เป็นไปตามสติปัญญาเพราะอาจจะได้โสดาบัน เป็นต้น ก็ขึ้นอยู่กับผู้ปฏิบัติว่า จะสามารถละกิเลสตัณหาได้ทั้งปวงหรือไม่ เพราะเมื่อสามารถละได้แล้วนิพพานเป็นอันพึงหวังได้

๒.๕ สรุป

จากการศึกษาความเป็นพระอรหันต์ทำให้ทราบว่า บุคคลผู้ที่จะบรรลุความเป็นอริยะชั้นอรหันต์ได้นั้นต้องเป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการแรกได้อย่างเด็ดขาด และยังละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีก ๕ ประการ เรียกว่า สังโยชน์ ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาด คำว่า อรหันต์ กับอรหันต์ มีความหมายต่างกันคือ อรหันต์ เป็นชื่อของคุณธรรม ส่วนอรหันต์ เป็นชื่อของบุคคลผู้บรรลุอรหันต์

ความเชื่อเรื่องพระอรหันต์ ก่อนพุทธกาลจะต่างจากในพระพุทธศาสนา เป็นอย่างมาก เพราะว่า บุคคลที่เป็นพระอรหันต์ในสมัยก่อนที่พระพุทธเจ้าจะตรัสรู้นั้นต้องเป็นบุคคลที่ไม่มุ่งผ้าหรือนักบวชประเภทชีเปลือย เป็นผู้ไม่มีความละอาย เพราะจะเชื่อว่าบุคคลเหล่านี้สละแล้วทุกอย่าง แม้กระทั่งเสื้อผ้ายังไม่ใส่ ต้องเป็นผู้ที่ศรัทธาดีสิทธิ์

ส่วนความเป็นพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนา คือ พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ อนุปาติเสสบุคคล (ผู้ไม่มีเชื้อคืออุปาทานเหลืออยู่เลย) ผู้ควร แก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ หรือผู้หักกำหนดสังสารจักรได้แล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง ๕ ข้อ รวมเป็นละสังโยชน์หมดทั้ง ๑๐ เป็นผู้ดับกรรม หรือสิ้นกรรม การกระทำของท่านไม่เป็นกรรมอีกต่อไป การกระทำของท่านว่าเป็นกิริยา หมายถึงไม่กระทำการต่างๆ โดยมีอริชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำ มีปัญญารู้แจ้งชัดตามเหตุผล เลิกทำการอย่างปฏิกูล เพราะหมดโลภะ โทสะ โมหะ ที่จะป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่ว

ประเภทของอรหันต์เมื่อจำแนกโดยย่อแล้วย่อมมี ๓ ประเภท คือ

(๑) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า หมายถึง พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นใหญ่กว่าพระอรหันต์ทุกประเภท เพราะต้องสร้างพระพุทธรูปมีมาเป็นเวลานานอย่างน้อยกำหนดกาล ๔ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

(๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าอรหันต์ หมายถึง พระอรหันต์ที่ทรงคุณวิเศษยิ่งใหญ่เป็นที่สองรองจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอรหันต์ เพราะต้องสร้างพระปัจเจกพุทธูปมีมาเป็นเวลา นานอย่างน้อยกำหนดกาล ๒ อสงไขย กับอีก ๑๐๐,๐๐๐ มหากัป

(๓) พระสาวกอรหันต์ หมายถึง พระอรหันต์ที่เป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอรหันต์ ที่ทรงคุณวิเศษยิ่งใหญ่เป็นที่สามารถจากพระปัจเจกพุทธเจ้าอรหันต์ เพราะต้องสร้างพระสาวกบารมี มาเป็นเวลานานอย่างน้อยกำหนดกาล ๑,๐๐๐ มหากัป

อนึ่ง ประเภทของพระอรหันต์อีก ๒ ประเภทคือ ปัญญาวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้น ด้วยปัญญา ความหลุดพ้นด้วยอำนาจเจริญปัญญาความหลุดพ้นแห่งจิตจากอวิชชา ด้วยปัญญาที่รู้เห็น ตามเป็นจริงและทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ เป็นวิมุตติที่ไม่กำเริบ และ อุภโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาจนได้สมบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญ วิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น ๒ ส่วน คือ (๑) หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรูปสมบัติ (วิกขัมภะ) (๒) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทะ)

พระอรหันต์สาวกแม้จะหมดสิ้นกิเลสอาสวะเหมือนกันแต่ก็มีคุณพิเศษแตกต่างกันไป บาง องค์ก็มีเพียงอย่างเดียว บางองค์ก็มีมากกว่า ๑ อย่าง คือ พระอรหันต์เป็นประเภทสุกขวิปัสสกะ เรียก อีกอย่างหนึ่งว่า พระอรหันต์ปัญญาวิมุต คือ ท่านเจริญแต่วิปัสสนาปัญญาเพียงอย่างเดียวจนบรรลु อรหัต เรียกย่อว่า ท่านผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ส่วนพระอรหันต์ประเภทเจโตวิมุตติ คือ ความหลุดพ้น แห่งจิต ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะ ด้วยกำลังแห่งสมาธิ คือ วิมุตติของพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนา อันมีสมณธรรมฐานเป็นพื้นฐานมาก่อน เรียกได้ว่า บุคคลใด อาศัยความสงบคือได้เจริญสมณะมาก่อนจนได้บรรลุฉานสมบัติแล้วเจริญวิปัสสนาต่อบุคคลนั้น เรียกว่า สมถยานิกะ และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลสสำเร็จพระอรหันต์ มีชื่อว่า “ฉานลาภีบุคคล” หรือบางที เรียกว่า “เจโตวิมุตติบุคคล” การบรรลุอรหัตตผลนั้น ผู้ปฏิบัติจะดำเนินตามวิธีใดก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ ว่าวิธีไหนจะสะดวกและเหมาะสมกับตนกว่ากัน ไม่ว่าผู้ปฏิบัติจะเริ่มต้นด้วยวิธีใดก่อน สมณธรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ย่อมเกื้อกูลสนับสนุนกันจนถึงขั้นบรรลุเป็นพระอรหันต์

ธรรมที่สนับสนุนให้บรรลุเป็นพระอรหันต์ได้นั้นนอกจากจะต้องละสังโยชน์ ๑๐ ประการ แล้ว ยังจะต้องอาศัยโพธิปักขิยธรรมคือธรรมที่เกื้อกูลให้รู้แจ้งหรือธรรมที่เกื้อหนุนอริยมรรคมี ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมี องค์ ๘ และหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง อธิจิตตสิกขา การศึกษา และปฏิบัติในจิตอันยิ่ง และ อธิปัญญาสิกขา คือ การศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง

ลักษณะด้านในของบุคคลผู้บรรลุอรหัตต์ จะมีปัญญามองเห็นสิ่งทั้งหลายที่มันเป็นหรือ ตามความเป็นจริงเริ่มต้นตั้งแต่การรับรู้อารมณ์ทางอายตนะด้วยจิตใจที่มีที่ท่าเป็นกลางและมีสติ ไม่ หวั่นไหวถูกชักจูงไปตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้อารมณ์นั้นๆ ตามสภาวะของมันตั้งแต่ ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว เมื่อเกิดปัญญา รู้เห็นตามความเป็นจริง และ รู้เท่าทันสังขารแล้ว ย่อมจะทำให้จิตเป็นอิสระ พ้นจากภาวะจากอำนาจครอบงำของกิเลส กล่าวคือ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าชวนหรือยั่วยุ เป็นจิตที่ปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ ที่เป็นเหตุให้ทำ

ความชั่วเสียหายร้ายแรง อันเป็นหลักประกันความสุจริตในการทำงาน ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้านหวั่นไหว ต่อการรับรู้อารมณ์ หรือสามารถเป็นนายของอารมณ์ด้วยความวางเฉย เป็นกลาง อย่างผู้มีสติปัญญาสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติ ควบคุมตนเองได้ มีใจหนักแน่น ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์

ลักษณะด้านการดำเนินชีวิต พระอรหันต์ คือ อริยบุคคลผู้บรรลุภาวะแห่งนิพพาน ย่อมประพฤติเยี่ยงผู้ทรงศีลที่สมบูรณ์แล้ว ตั้งแต่ชั้นโสดาบัน จึงถือว่าพระอรหันต์เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรม มีแต่การกระทำที่เรียกว่า กิริยา หมายถึง การที่ไม่กระทำการสิ่งต่าง ๆ ด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทานครอบงำชักจูงใจ แต่กระทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งด้วยเหตุผล เปลี่ยนการกระทำที่เป็นปุถุชนมาเป็นอริยะชน